

ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ*

Գ. ՀԱՄԻԴԻ ԹԱԹԻՆ ՆԵՐՔԵՎ

1. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ՊՈԼՍՈ ՊԱՏՐԻԱՐԲ

Համիդի թաթին ներքև
Այսպես խորագրեցինք 12 տարիներու այն
մուսլ շրջանը, զոր Օրմանյան անցուց
պատրիարքության փշոտ Աթոռին վրա,
որովհետև ամենևն զարհուրելի տարիներն
էին անոնք Համիդի տիրապետության:

Զարհուրելի տարիներ հայ ժողովուրդին
համար նախ: Շրջան մըն է, երբ սարսափը
կտրեմ մարդոց հոգիներուն. արյունը քամ-
ված երկու ջարդերու մեջ, ընկճված հոգե-
պես և հուսախաբ իր երազներուն մեջ, ո-
րոնցմով ոգևորված էր Բեռլինեն ի վեր,
հայ ժողովուրդը քաջութիւն շունի այլևս
հուսալուս Եվրոպան, խցած իր խղճմտան-
քը մարտիրոսագրության առջև այս փոք-
րիկ ժողովուրդին, մոռցած իր հանդիսա-
վոր խոստումներն անգամ, դահիճներուն
կծալտի: Իսկ մեծ դահիճը, ինքը, իր ար-
բանյակներով, կհանգն իր որջին այդ նենգ
Եվրոպան, ու պատրվակ կորսա, որպեսզի
անգամ մըն ալ շողան յաթաղանները: Հայ
ժողովուրդը, կծկտած իր հոգերուն մեջ,
վաղվան նայելու ուժը չունի, որովհետև
չի գիտեր, թե ինչ պիտի բերե իրեն վաղ-
վան այդ օրը:

Զարհուրելի տարիներ Օրմանյանի հա-
մար ալ: Պատրիարքները, որ իրեն նախոր-
դեր էին, Ալեքսանդր ու Իզմիրլյանը, ավեր ու
սուգ ձգեր էին իրենց ետեւեն: Անոնցմէ ժա-
ռանգեր էր չփոթած ժողովուրդ մը, որուն

սրտին մեջ դեռ կկոտտար սարսափը, և գա-
զան մը, որ նոր խողխողած իր զոհը, դարա-
նակալ կսպասեր: Պետք էր սիրտ տալ հու-
սահատ այդ ժողովուրդին և ողորել գազանը:
Այդ բանին համար ալ գերմարդկային ուժ
մը պետք էր, որպեսզի հինեն շատ բան
մոռնար աղետի այս նոր պատկերին առջև,
խեղդեր իր ներսը շատ մը զգացումներ, և
կացութիւնը արգարե զոհ մը կուզեր, և
կաջութիւնը արգարե զոհ մը կուզեր: Ի-
նչպէս լավագույն զոհը գտեր էր հանձին ի-
րեն, զոհ մը, որ գիտնար, հայ ժողովուրդի
բարիքին համար, խժեժվելի, նախատվելի
չվախնալ, այսինքն արհամարհել ի հարկին
հանրային կարծիքը, գիտնալ չփոթելի վտան-
գին առջև, այսինքն չհուզվիլ, չլալ՝ երբ քաջ
ձեւանալ պետք էր, հոգը չընել, վերջապես,
թե մարդիկ օր մը փուշն պսակ պիտի դնեն
իր գլխուն թե դասին:

Օրմանյան խորթ շրջան մը կմտնէ:
Պոլսո պատրիարքութիւնը անգամ մը ևս
կհեռացնէ զինք իր բուն կողմեն, և այս
անգամ, ավա՞ղ, վերջնապես: Ան այլևս
պիտի չվերադառնա իր նախասիրած ա-
պարեզին, որ ուսուցչութիւնն էր: Արմաշը
իր վերջին բախտավորութիւնն էր եղեր.
ուր կրցեր էր կառչած մնալ յոթը տարի իր
այդ սիրած գիրքերուն, ուսուցչական այն-
քան պաշտած ամբիոնին: Հիմա արդեն նոր
հոգեր են, որ իր ոտքերուն պիտի պլլվին
ու թուլ պիտի շտան շնչել:

Օրմանյանի հետ մենք ալ կմտնենք փշոտ
շրջան մը: Անցյալ դարու վերջին քառոր-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1961 թվա-
կանի № 26-ից և 2-ից:

դին դեպքերը անաշու ղննողի մը համար դժվար չէր Օրմանյանի դերը ղնել այդ անցքերուն մեջ և հանգիլ վերջնական եզրակացութեանց: Դժվար պիտի չլլա նույնպէս ղննութեան բովանդանքն ղնել տաճարային անոր կյանքին, և նժարը ղնել անոր մտքի վաստակը: Բայց այդպէս չեն իր պատրիարքութեան տասներկու տարիները: Որքան ալ մարդ ուզէ անաշու լլալ ու վեր կանգնիլ ամեն նախապաշարուն, և դատել անոր բովանդակ գործունեութիւնը այդ շրջանին մեջ, միշտ կետեր կ'մնան, որոնց վրայն անփութութեամբ անցնիլը հնարավոր չէ:

Պոլսո Պատրիարքական Աթոռը երբեք չէր անցած ղնական տաճարային մը, որպիսին էր 1896 հոկտեմբերի 31/12 նոյեմբերին, այդ Օսմանյան դրամատան գրաւումը և Սամաթիո դեպքը, որոնք տեղի ունեցեր էին օգոստոս 14-ին և ջարդը, որ հաջորդեր էր անոնց, կաղմալուծներ էին նաև կյանքը ազգային շրջանակներէ ներս: Սարսափը պատեր էր ամբողջ քաղաքը, և ոչ ոքի մտքն Ազգը կանցներ այդ պահուն: Ամեն ոք իր սեփական մորթի մասին կ'ստածեր:

Ազգը իսկապէս գլուխ չուներ այդ օրերուն, եթէ գլուխ չհաշվենք տիրահաշակ այն եկեղեցականը, որ Բարթողիմեոս Չամիչյան կոչվել և որ բերված էր Պատրիարքարան, իբրև տեղապահ, և առժամյա Վարչութիւնը, որ կազմված էր իր կողմին Հովհաննես Նուրյանի գլխավորութեամբ, Ասոնք էին այն օրվան հայ վարիչները, որ եկեր էին իբրև թէ Իզմիրլյանի և իր շրջանի մեղքը քաղելու, ու Սուլթանին ալ շնորհալու, թէ հայն է մեղավոր ջարդերուն մեջ, որոնց զոհ գնաց:

Եվ սակայն պետք էր մեկը գար Ազգին գլուխը:

Ո՞վ կհամարձակեր սակայն տեր կանգնիլ հայ ժողովուրդին այդ դժնդակ օրերուն, և ո՞վ էր, որ պիտի համարձակեր Ազգին գլուխը բերել այդ հանդուգն մարդը: Բարթողիմեոսն էր միայն, որ կունակը Յըլդըզին տված և խրախուսված անոր արբանյակներն, կփորձեր ամեն գինով գալ նստիլ Պատրիարքական Աթոռը ու Համիդը հաշտեցնել Ազգին հետ՝ ճակատը քսած գահուն ոտքերուն:

Եվ ահա մարդ մը ասպարեզ եկավ այդ ճակատագրական պահուն: Հարութիւն փաշա Տատյանն էր: Ան էր, որ տեր կանգնեցավ Ազգին, և ան էր, որ փորձեց ելք մը գտնել: Մոտեն տեղյակ ամպերուն, որոնք կշարունակէին հայ ժողովուրդի գլխուն կու-

տակված մնալ, կզգար, թէ ինչքան աղետալի կ'լլար, եթէ Բարթողիմեոս մը գար Ազգին գլուխը: Կոթնած հեղինակութեան վրա, զոր իրեն շահեցուցած էին հիսուն տարվան իր ծառայութիւնները երկրին, փորձեց թումր կանգնել ամոթալի անդունդին առջև, որուն մեջ կուգէին գլուխը Ազգը: Թմրած կարծիքով հայն էր, որ կարթննար հանկարծ ծերունի դիվանագետին մեջ:

Պատրիարք մը ընտրել պետք էր: Եվ Արթին փաշա ազոր ձգտեցավ ամենն առաջ, որպեսզի Ազգը առանց ղեկի շմա դժնդակ այս վայրկյաններուն:

Ոգեկոչելով այդ օրերը, Օրմանյան կգրէ. «Երբ մեկ կողմն ահա տաճարայ կտիրեր, մյուս կողմն պատրիարքական ընտրութեան գործունեութիւնը ձեռք առնված էր, և երկու հակառակ ուղղութիւններ իրարու դեմ կմրցէին: Չամիչյան տեղապահ յուր բոլոր միջոցներով պատրիարք ընտրվելու կաշխատեր. մեկուն կիսոստանար, մյուսը կահաբեկեր՝ կառավարական շրջանակին մեջ վայելած համակրութեան վաստակով, և գրեթէ յուր հաջորդութիւնը ապահոված կկարծեր: Մյուս կողմն Տատյան Հարութիւն փաշա, արքունաց մեջ ունեցած համարձակութենէն օգտվելով, Չամիչյանի տիրապետութիւնը վերջացնել և պատրիարք ընտրվիլը խափանել կաշխատեր, չկրնալով հանդուրժել, որ Ազգին ղեկը այնպիսի մեկու մը ձեռքը մնա»⁷¹:

Ազգը գլուխով մը օժտելու համար Ազգային ժողովը նիստի պետք էր հրավիրել նախ:

Բայց դուրին չեղավ Համիդի հալանդութիւնը առնել Ազգային ժողովը նիստի հրավիրելու համար: Արթին փաշայի կորուստ պետք էր որ կարենար հաղթել Համիդի համառութեան: Եվ սակայն Համիդ իր անդրդիւլի պայմանն ուներ իր հաճութիւնը շնորհելու համար. պետք էր նախ Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը փոխել: Արթին փաշա հնարամտութիւնն ունեցավ խոստանալու այդ վերաքննութիւնը, բայց անհնար ցուց տվավ այդ բանին ձեռնարկել պատրիարքը ընտրելի առաջ, քանի որ Սահմանադրութեան փոփոխութիւնը չէր կրնար լլալ քանի Ազգը իր պետը չուներ: Համիդը այդ բանին հաճեցնել բացառիկ հաղթանակ մըն էր այն օրերուն համար:

Պատրիարքի ընտրութեան ձեռնարկվելի առաջ անհրաժեշտ էին սակայն Սահմանադրութեան պահանջած ձեւերապոխութիւնները: Եկեղեցական համագումարը ընտրելիներու ցանկ մը պետք էր պատրաստել նախ, ու

⁷¹ «Եռոց և խոսք», էջ 170:

հետո Ազգային Կեդրոնական վարչությունը հնգանուն իր ցանկը:

Եկեղեցական համագումարը, հավաքված հոկտեմբեր 20-ին, պատրիարքության համար եպիսկոպոսներու ցանկը կազմեց արդարեւ, որուն մեջ յոթներորդն էր միայն Օրմանյան, մինչ Դիմաքսյան ցանկին գլուխը կուգար:

Կամար Ազգային վարչության Կրոնական և Քաղաքական ժողովներն ընտրել:

Ազգային ժողովը, նիստի հրավիրված հոկտեմբեր 31/12 նույնմբերին, այդ գործն էր որ գլուխ հանեց, վերջ տալով այսպես Նուրյան վարչության, որ կըքանար անփառունակ էջ մը ձգելով Պոլսո ազգային տարեգրությանց մեջ: Նոր Կրոնական ժողովին իբր անդամ Օրմանյանն ալ ընտրված էր 57 քվեարկութենով 47-ին քվեով: Քաղաքական ժողովի նոր անդամներուն մեջ կապին շատերը այն օրերու հրեկիններեն, գլուխն ունենալով Հարություն փաշա Տատյանը: Ընտրված էին, օրինակ, Ստեփան փաշա Ասլանյան, Գաբրիել Նորատունկյան, Տիգրան Յուսուֆյան, Էլիաս Չալան, Զարեհ Տիպերյան, Գրիգոր Խորյան, Միհրան Սեթյան և այլն, ռամենն ալ ծանոթ և ողջամիտ անձնավորություններ, կըսե Օրմանյան:

Ու հանկարծ սկսավ խոսվիլ Օրմանյանի անունը:

Պոլսո մեջ իր ներկայությունը 1896-ի աշնան կուլած էր իրեն համար ճակատագրական ըլլալ արդարեւ: Երկու տխրահուշակ դեմքերը, որոնք Ազգին ղեկը ձեռք առեր էին իգմիրյանի անկումին հետո, Բարթողիմեոս և Նուրյան, իրենց առաջին գործն ըրեր էին, ի միջի այլոց, քանդել Արմաշը, որ իրենց աշխին փուշն էր: Օրմանյան, ինչպես Դուրյանը, ստիպվել էին հետևաբար մեկնիլ Արմաշեն, հույս չունենալով ալ թե երբեկոցի դպրեմանքը կրայվի: Օրմանյան կըսե, թե նույնիսկ կպատրաստվի Եգիպտոս երթալ:

Ու ձիշտ այդ օրերուն սկսավ փնտրվիլ պատրիարքացու մը: Միակ թեկնածուն, այսինքն միակ տենչացողը այդ պաշտոնին, Բարթողիմեոսն էր, բայց ամբողջ Ազգը կնողկար անկե: Մյուս եպիսկոպոսներն ոչ մեկը քաջություն ունեւ թեկնածու ներկայանալու: Որքան ալ Աթոռը հրապուրիչ էր, բայց դժնդակ էր պահել, խաղաղ սրտով բազմելու համար անոր վրա:

Ամենքը կպասեին ակնդետ, թե նոր Քաղաքական ժողովը ինչպես պիտի կազմի ընտրելիներու ցանկը:

Քաղաքական ժողովին կազմած հնգանուն ցանկը սակայն անակնկալ մը շեղավ: Օրմանյան կգտնվի ցանկին գլուխը: Նշան

էր, թե պատրաստություններ տեսնված էին մոլթին մեջ: Մյուս շրջաններն էին Բարթողիմեոս Չամիչյան, Խորեն Մխիթարյան, Ստեփանոս Հովակիմյան և Մամբրե Մարկոսյան: Քաղաքական ժողովը կթվի հատուկ կերպով զանց ըրած ըլլալ կարգ մը անուններ:

Օրմանյանը լսենք այդ առթիվ հիմա. «Մեկըսեղեկ Սուրաթյանի օտարահալ տակ ծնունդը, Գրիգորիս Հովհաննեսյանի տվագ կարողությունը, Հմայակ Դիմաքսյանի կենցաղին խոսված ըլլալը, Պետրոս Թահմիզյանի անկյալ վիճակը, ուրիշներու կասկածելի նկատվիլը հետզհետե իրենց ընտրելիությունը դանց ընել տված էր, և իմ վրաս գոյացած համամտության ու հաճողներ հղած էին Գաբրիել Նորատունկյան և Տիգրան Յուսուֆյան, և նույնիսկ Աբիկ Ունճյան իր բանտին մեջն: Տատյան դժվարություն էր ցուցուցած արդեն զիս ճանչցած ըլլալով, և Աբգուլ Համիդ կայսրին ալ հավանություն ստացած ըլլալով որեւէ ուզածին ընտրելու, որ թո՛ղ յուր Ազգը սիրե, բայց իրեն դեմ սուր չքաշե, բացատրություն մը, որով իղմիրյանի մասին կազմած ըմբռնումը կհայտնեք»⁷²:

Օրմանյան իրականին մեջ միակ անձն էր, որուն վրա կրնային միանալ քվեները: Վրաստահ էին բոլորը անոր ճարտարության վրա և ապահով, որ ան բավական հայրենասեր էր, չդավելու համար Ազգին, և բավական ալ խոհմ, որպեսզի Համիդին չդավե: Մեկն էր, որ «պիտի սիրեր իր Ազգը, բայց Համիդին դեմ սուր պիտի չքաշեր»:

Պատրիարքի ընտրությունը չուշացավ. ան տեղի ունեցավ 1896 նոյեմբեր 6/18-ին և Ազգային ժողովի ներկա 62 անդամներուն 48-ին քվեով պատրիարք ընտրվեցավ Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանյան, երբ 55 տարեկան էր արդեն: Քաղաքական ժողովի դիրքին հետո, անակնկալ մը չէր այս քուեն: Անակնկալ մը եղեր էր միայն Բարթողիմեոսին համար, որ մինչև քվեհամարի պահուն դեռ հույս էր ունեցեր ընտրվելու:

Օրմանյան ինքն իսկ զարմանալի կգտնե, որ հայ ղեկավար շրջանները հավանած են իր ընտրվելուն: Պետք էր գտնված ըլլային ուրիշ թեկնածուներ իրենց ուսերուն առնելու այդքան ծանր բեռ, որպեսզի պատրիարք ընեն ինչ կաթոլիկոսներն դարձող մը, Ազգին ղեկը հանձնենին, ինչպես Օրմանյան կըսե, նախկին «պուշը կտրածի» մը:

Չնք գիտեր, թե որքան անկեղծ է, երբ կըսե, թե դժկամակությամբ լսեց իր ընտ-

⁷² «Խոհ» և «խոսք», էջ 171:

բությունը. վստահ ենք սակայն, թե ան
ընտրվելի փորձած չէ:

Ամեն պարագայի մեջ, իր զգացումները
ինչ ալ եղած ըլլան նախապես, ստույգ է,
որ ընտրվելի հետո պիտի չկրնար ալ մերժել:

Օրմանյան հիշելու առթիվ, թե պատրիար-
քությունը ընդունելու ստիպված եղավ, հա-
կառակ նախապես անոր ցանկակած շը-
լալուն, կրսն. «Կացությունն ալ կստիպել
զինքն առանց վարանման հանձնառության,
զի ընդհանուր ժողովո զումարման և պատ-
րիարքի ընտրության արտոնությունը հա-
զարումեկ դժվարությամբ ստացված էր, և
առաջինը վիժել տալով երկրորդ արտոնու-
թյուն ստանալը անստույգ էր, և Ազգը ան-
զուխ թողուլ կամ տեղապահական իշխա-
նությունը շարունակել տալ, ազգային կյան-
քի դեմ հայտնի դավաճանություն եղած պի-
տի ըլլար: Այդ ընտրության մեջ ազգային
հանրության կամ Ազգային ժողովին ունե-
ցած մտայնության հայտնի նշան մըն էր
վարչական կրկին ժողովներուն, և հատկա-
պես Քաղաքական ժողովին կազմությունն
ալ, որուն բոլոր անդամները չափավորու-
թյան և ճկունության անձնավորություններ

էին, որով Պատրիարքարանի առաջիկա
ուղղության ուղեգիծը ցուցված կըլլէր»⁷³:

Ընտրության վավերացումը կհասպաղեր
սակայն, անձկության մատնելով հայ շրջա-
նակները: Հայտնի էր, որ Բարթողիմեոսի
քիթը դավ կլարեր տակին: Եվ այստեղ ևս
Արթին փաշայի հեղինակության պետք եղավ՝
Համիրը հաճեցնելու համար:

«Կատարված ընտրության վավերացումը
տանումեկ օր հասպաղեցավ,— կրսն Օր-
մանյան,— զի Չամիչյանի և իր կուսակիցնե-
րուն հակառակ ջանքերը, և 1882-ի Կարնո
տագնապին վերանորոգված հիշատակները
կայսեր միտքն ալ պղտորած էին, և Տատյա-
նի փութաջան պնդումներուն և զաղղիական
դեսպանատան միջամտության, և զիս Կարի-
նե ճանչցող Պետական խորհրդո նախագահ
Սայիդ փաշայի վկայության պետք եղած էր
կայսեր միտքը անդորրելու: Նոյեմբեր
17/29-ին վավերացման հրամանը արձակվե-
ցավ»⁷⁴:

Կմնար, որ Օրմանյան իր ուխտը կատարեր
Պատրիարքական Աթոռը նստելի առաջ:

Բոլորը անձկությամբ այդ օրվան կսպա-
սեին: Մաղաքիա Օրմանյան իր առաջին քն-
նությունը պիտի անցներ այդ օրը իր պատ-
րիարք:

2. «ԱՌԻՔ ԱՅԿԱՋՈՒՆՔ»

Հարց էր իսկապես, թե Օրմանյան ինչպե՞ս
պիտի անցներ իր առաջին քննությունը:

Հայոց Ազգային Սահմանադրությունը եր-
կար ատենն ի վեր մղծավանջն էր Համիրին:
Անոր հավատացուցիչ էին, թե հայկական
խրատումներուն մեջ մեղք ունի նաև այդ
Սահմանադրությունը, որ ասպարեղ կուտա
հայ տրտունջները արձագանքելու անվախ, և
որ տեսակ մը պետություն ստեղծած է պե-
տության մեջ:

Ազգային երեսփոխանական ժողովը, որ իր
նիստերուն դադար տված էր ատենն մը ի
վեր, իրավունք ստացավ, ինչպես տեսանք,
գումարվելու պատրիարք ընտրելու համար:
Համիր այն պայմանով միայն արտոններ էր
անոր գումարումը, որ փոփոխության ալ են-
թարկե Ազգային Սահմանադրությունը, ջըն-
ջելով անոր մեջնն բոլոր այն տրամադրու-
թյունները, որոնք բացառիկ իրավասություն-
ներ կուտային հայ ազգային մարմիններուն՝
պետության մեջ իբրև տեսակ մը պետություն:

Արդ, հիմա, որ պատրիարքն ընտրված էր,
կսկսեին դժվարություններն ալ, և Օրմանյան
գիտակ էր կնճիտին, որ իր առջև կբացվեր
ահա:

«Օրմանյանի պատրիարքական գործունեու-
թյան առաջին քայլին դիմացն ելած դժվա-

րությունը սահմանադրական խնդիրն էր: Կա-
ռավարությունը նախապես Չամիչյան—Նուր-
յան թելադրությանց համաձայն մտադիր էր
պատրիարքական ընտրությունը Սահմանա-
դրության վերաքննութենեն և վավերացումն
ետքին թողուլ, որ անպայման պիտի հետա-
ձգեր առժամյա վարչությունը: Բայց Տատ-
յան հաջողեցավ կայսրը համոզել, թե առանց
օրինավոր գլխո վերաքննություն և վավե-
րացում անհնար է, և պատրիարքական ընտ-
րությունը պետք էր հառաջեր. բայց միանգա-
մայն հանձնառու եղած էր ընտրութենեն ան-
միջապես ետքը վերաքննության ձեռնարկելի
տալ, և այդ նպատակով հատուկ որոշում
կայացնել տվել էր ընտրողական ժողովին:
«Իրիցը»⁷⁵:

«Խնդրո նյութ կազմող պարագա մըն ալ
Սահմանադրության փոփոխությունն էր, որ
կառավարության և արքունյաց կողմն իբրև
պայման առաջարկված էր ընտրության ար-
տոնությունը տալու համար, և Տատյան ալ
այդ պայմանը պաշտոնապես առաջարկած և
երեսփոխանության ընդունել տված էր, թե-

73 «Ազգապատում», Գ, էջ 5073—5074:

74 «Խոհր և խոսք», էջ 172:

75 «Ազգապատում», Գ, էջ 5074:

պետ ոչ ոք փոփոխութեան համամիտ էր, և կամար զայն հաշտեցնել Սահմանադրութեան վրա կատարվելիք պատրիարքական ուխտին հետ»⁷⁶:

Ահա թե ինչու, կըսեինք, պատրիարքական ուխտը նոր պատրիարքին առաջին ալ քննութիւնը կոչված էր ըլլալ:

Օրմանյան կզգար, որ դժվարութիւններն ու փորձութիւնները հաղթահարելու համար բացառիկ հնարամտութիւնն ու խորագիտութիւնն անհրաժեշտ է, և ինք հավանաբար զուրկ չէր այդ ձրքերէն, ու զարմանալի պիտի ըլլար, եթէ չունենար զանոնք ու կիրարկութեան շնորհիւ փափուկ այն պաշտոնին վրա, որուն կոչված էր:

Ազգային երեսփոխանական ժողովին առջև իր արտասանած երդման բանաձևը հնարամտութեանց շարքը կբանալ: Ան ստիպված էր մեկ կողմէ զորքուն չամիդը, և մյուս կողմէ դժգոհ լծողով Ազգը, որովհետեւ, պետք է խոստովանիլ, Սահմանադրութեան անվար պահանջման ջատագովներն ալ փոքր թիւ մը չէին կազմեր Ազգին մէջ: Այնպես որ անձկութեամբ կսպասվեր, թե նոր պատրիարքը ինչպե՞ս պիտի ընէ իր ուխտը Ազգային ժողովին առջև, որ նիստ պիտի գումարեր նոյեմբեր 20-ին:

«Օրմանյան յուր ուխտը արտասանեց ճիշտ Սահմանադրութեան մէջ գրված բանաձևով, — կգրէ ինքը, — բայց պետական պահանջման և ժողովական որոշման կետն ալ զանց ըրած ըլլալու համար, տեղապահին ձեռքէն պատրիարքական գովազանը ընդունելով և ժողովականաց դառնալով հայտարարեց, թե յուր ուխտին առարկան այսօր ուժ ունեցող Սահմանադրութիւնն է, և կփոխվի միայն երբ որ ամեն օրինական և վավերական ձևակերպութեանց լրմամբ նոր Սահմանադրութիւն մը այսօր ուժ ունեցողին հաջորդէ: Միտերու անհուն գոհունակութեամբ ընդունվեցան այս հայտարարութիւնները և սկզբնական լավ տպավորութիւն գործեցին: Իսկ Ազգին դեպ առ կայսրն ունենալիք զգացմանց կետն ալ ճարտարորեն հեռավոր անցյալին և անպագային կալուածութեան վրա հիմնելով, տեսակ մը վերապահութիւն ըրած եղավ ներկային և մտաւարտ անցյալին վրա»⁷⁷:

Իսկայպես որ փայլուն քննութիւն մըն էր տվեր նոր պատրիարքը: Իսկ վա՞ղը: Պիտի կրնա՞ր տոկալ նոր փորձութիւններուն, որոնք շարված էին առջևը:

Օրմանյան հաճախ կպարծենա, որ հաջողած է Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը

⁷⁶ «Խոհ» և խոսք», էջ 172:

⁷⁷ «Ազգապատում», Գ, էջ 5075:

երբեք սեղանի վրա չբերել իր պատրիարքութեան տարիներուն, հակառակ խոստումին գործատան տված էր Սուլթանին, և հակառակ իր իսկ խոսք տալուն պատրիարք ընդունված ատեն: Այդ վերաքննութեան վտանգը տրեւում ատեն: Սակայն Օրմանյան ուրիշ միջոց հեռացնելու համար Օրմանյան ուրիշ միջոց չէ գտած, բայց եթէ առկախել անոր լրիւ կիրարկութիւնը: Ու զինքը Սահմանադրութեան հանդեպ անհավատարմութեան մեջ մեղադրողներուն միշտ պատասխանած է, թե Սահմանադրութիւնը չկիրարկելով է, որ զայն փրկած է, որովհետեւ զայն կիրարկել պիտի նշանակեր անոր վերաքննութեան հակառակ, և վերաքննութեան հավանելով, պիտի տեղի տար անոր ծաղրանկարի մը վերածման:

Օրմանյան, այնուամենայնիւ, չուզեց բոլորովին ալ «հակասահմանադրական» ըլլալ, այսինքն պարբերաբար հաշիվ չտալ Ազգին: Բայց Ազգային ժողովը գումարել զայն Սահմանադրութիւնը վերաքննելու հրավիրել էր, իսկ առանց Ազգային ժողովին որո՞ւ կրնար հաշիվ տալ: Թուրքերը աղվոր բացատրութիւն մը ունին՝ «հիլլեյի շերիյե»-ն, որ կընշանակէ սադրանքին օրինական ձև մը տալ: Օրմանյան ևս այդ հնարքը կիրարկեց հաճախ: Ազգային ժողովի անդամները իր մոտ կհրավիրեր իր անվան տոնին, և անոնց զեկուցում կուտար Ազգին գործերուն մասին, ի հարկին լսելով անոնց թելադրութիւնները ևս:

Բայց հարցը կնճռոտեցավ, երբ Ազգային վարչութիւնը իր երկամյա շրջանը լրացուց 1898-ին: Սահմանադրութիւնը կպահանջեր նոր ընտրութիւն կատարել, բայց Օրմանյանի փորձը Ազգային երեսփոխանական ժողովը նիստի հրավիրելու՝ պետութեան բացարձակ արգելքին բախեցավ: Կառավարութիւնը կարող կերպով կպահանջեր Սահմանադրութեան փոփոխութիւնը լրացնել նախ, և հետո միայն ընտրութեան ձեռնարկել: Եվ արած էին պատրիարք ու վարչութիւն: Անել մը կար իրենց առջև և անկէ դուրս գալու համար երեք զարտուղի ճամբաներ կային՝ կա՛մ անմիջապէս ձեռնարկել Սահմանադրութեան վերաքննութեան, կա՛մ քաշվիլ պաշտոնին, և կա՛մ զայն շարունակել անորոշ ատեն մը, մինչև որ լավագոյն լուծման մը նպատակով որ պահէ ներկայանար: Պատրիարք ու վարչութիւն այս վերջին ելքը նախընտրեցին: Անոնց կարծիքով, վտանգավոր էր Սահմանադրութիւնը վերաքննութեան ենթարկել, իսկ Ազգին դեմ դավաճանութիւն պիտի ըլլար պաշտոնը լքել ու քաշվիլ, և հետևաբար երրորդ ելքը նվազագոյն չարիքն էր:

Օրմանյան, վերհիշած ատեն ազգային մարմիններու շփոթութիւնը այս դժնդակ

և ռընտրանքին առջև, կգրեմ. «Այդ ընթացքը թերևս ումանց աչքին վարչության կողմեն պաշտոնի վրա մնալու բաղձանք մեկնվի, սակայն կացութիւնը շուտով պետք է համոզվին, թե վարչության դիրքը ոչ պատիվի ու շահի և ոչ ազդեցության ու իշխանության կողմեն փափագելի և հաճելի կողմ մը չունեն, որ ժողովականները զայն պահելու հրապարակեն, ընդհակառակն շարունակ ծանրատաղուով բեռի մը տակ մնալու վիճակն էր, որ իրենց կսպասեր», — այսինքն չկարենալ «ոչ կայսրը ողորդել, ոչ Ազգը հաճեցնել, ոչ կացութիւնը բարւոյնել, և ոչ խեղճութիւնը դադրեցնել, այլ անհնարինին դեմ սրտմաշուք կրել շարունակել»⁷⁸։ Օրմանյան կապիցնեմ, թե անիմաստ պիտի ըլլար մտածել, որ ինք դեմ կրնար եղած ըլլալ նոր վարչության մը ընտրութիւն և «նորերեն խիթալով հինները պահելու հետեւած ըլլալ», «զի փորձով հաստատուած բան մըն է, թե ավելի դյուրին է նորերու հետ մաքառիլ, ավելի դյուրին է անվարժները գործածել, քան վարժածները կառավարել։

Նվազ մտահոգիչ չնդան կնճռոտութիւնները վարչության հաջորդ երկամյակներուն առթիւ ևս, որոնք կլրանային 1901-ին և 1903-ին։ Նույն եռնորտրանքը կներկայանար այդ տարիներուն ալ, ու դարձաւ շվարած էին պատրիարք և վարչութիւն։ Պետութիւնը ոչ միայն հրաման չէր տար Երեսփոխանական ժողով գումարելու, այլ կսրտնեղեր, երբ վարչութիւն անդամները հրաժարելու խոսք կընեին կամ կփորձեին ժողովներէ բացակայիլ։ Եվ որպէսզի զանոնք հաճեցնէ իրենց պաշտոններուն վրա մնալ, Համիդ 1903-ին պատմանշաններ բաշխեց գրեթէ բոլոր ժողովականներուն։

«Ժողովականաց մտայնութիւնը կատարյալ բացատրած ըլլալու համար պետք չէ մտադրութենէ վրիպեցնել, որ պարզապէս արտաքին պատիւները չէին իրենց վրա ազդողները, այլ 1903-ին արծարծվող կենսական խնդիրներն ալ, ուսահայոց եկեղեցական կալվածներու տաքնապը, Երուսաղեմի հաշվեպահանջ շարժումը, և Կիլիկիո Աթոռին նոր կազմակերպվիլը — գորավոր ճնշումներ կրանցեցնէին իրենց միտքին վրա Պատրիարքարանը անտերունջ չթողլու համար, և Օրմանյան ևս յուր կողմեն միայնակ և անօգնական մնալու ենթադրութիւն անառն անտարբեր չէր»⁷⁹։

1905-ին, երբ նոր երկամյակ մը կլրանար, ավելի բարդ էր սակայն խնդիրը։ Այդ տարին Ազգային վարչութիւնը գրեթէ բոլոր-

վին կազմալուծված էր։ Քաղաքական ժողովի 14 անդամներէն 4-ը միայն կապրեին, իսկ Կրոնական ժողովը 6 անդամով մնացած էր լոկ, ու այլևս անհնար կդառնար նիստ գումարել և որոշում տալ։ Իրերու այս կացութիւն արջև մնացաւ անդամներն ալ ձեռնթափ եղած էին։

Օրմանյանի համար տաքնապալի օրեր էին, որովհետեւ կարելի չէր գործել այս պայմաններուն մեջ, և ոչ ալ հավանիլ կառավարութիւն ցույց տված ելքին, այսինքն գործակիցներ անվանել իրեն և ենթարկել պետութիւն վաւերացման։ Բուռն ճիգեր անհրաժեշտ եղան Բարձրագոյն դռան մոտ, մինչև որ կառավարութիւնը հաճեցավ ի վերջո Ազգային ժողովի անդամները նիստի հրավիրել անշուք կերպով մը և վարչութիւնը ընտրել տալ։ Այդ նիստը տեղի պիտի ունենար 1906 հուլիս 25-ին, պատրիարքին անվան տոնին օրը, երբ երեսփոխանները Պատրիարքարան պիտի գային պատրիարքին տոնախմբութիւնը շնորհավորելու պատրվակին տակ։ Որեւէ մեկուն մտքին չէր անցնէր անշուշտ նոր երեսփոխաններ ընտրել կանչվողները միշտ հինները պիտի ըլլային, որոնցմէ դեռ 61 անձեր մնացեր էին, թեև բոլորն ալ իրենց տասնամյա շրջանը վաղուց լրացուցած։ Եվ այդ ձևով ալ մարմին առին նոր Կրոնական ու Քաղաքական ժողովները, որոնք և վերջինները պիտի ըլլային Օրմանյանի պատրիարքութիւն օրով։ Իրենց երկամյա շրջանը դեռ չլրացուցած պիտի պայթեր Օսմանյան Սահմանադրութիւնը։

Անգամ մը ևս փրկվեցա՞վ այսպէս Թուրքիո Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը։ «Սահմանադրական պահանջները պահեցան իրենց էական մասերուն մեջ, — կըսէ Օրմանյան, — և բացառութիւններ անկարելոյ կետերու վրա եղան. արդեն ամեն օրենք ալ կներեւ էականները փրկելու համար աննշանակները զոհել։ Պատրիարքը բավական աշխատեցաւ և գնահատվեցաւ Սահմանադրութիւնը պահպանած ըլլալուն, և ինքնին ընտրյալներ չցուցնելուն և դժվարութիւն հանդիպողներն ալ հաստատել տված ըլլալուն համար, ոչ միայն արդունքը գոհունակութիւն մը ողջունվեցաւ, այլ և անկեղծ խնդակցութիւնց նյութ եղավ»⁸⁰։

Իր պատրիարքութիւն ամբողջ շրջանին, Օրմանյան միակ ձգտում մը կթվէր ունենալ՝ ըսել չտալ, թե առիթ տվաւ, որպէսզի Համիդ խողխողեւ Հայոց Սահմանադրութիւնը, ինչպէս ըրեր էր երկրինը. և անշուշտ այդ բանը պիտի ընէր ան, երբ Սահմանադրութիւնը ձեռքը տայիլ։ որպէսզի քանի մը բարեփոխումներ մտցնէ, մեկը, որ Սահմանադրու-

⁷⁸ «Ազգապատում», Գ, էջ 5116։

⁷⁹ Անդ, էջ 5301։

⁸⁰ Անդ, էջ 5306—5307։

թյուն բառն անգամ լսելուն պես կսարսռար ժամերով: Օրմանյան կուզեր ըսել տալ օր մը, թե Սահմանադրությունը իր հաջորդին կրցավ հանձնել ինչպես ինք ստացեր էր, տա՛ն մը չփոխված մեջեն:

Ազգի՛ կուգար, ինչպես ինքն իսկ կրսե հաճախ, իր մտահոգությունը Սահմանադրությունը դարակին մեջ կզպած պահելու, վախ՝ որ անոր անունը կարտասանվի, և միևնույն ատեն ձեռքը փրկել, եթե կարելի չէր բան մը կիրարկել լրիվ: Իր գործունեության հիմնական գիծն եղավ այդ, շրջանի մը, որ մարդ ի վիճակի չէր ոչինչ կիրարկել լրիվ:

Երբ Օրմանյան կուգար պաշտոնի գլուխ, լուռ ու մռայլ էր Ազգը, վաղուց էր մոռցած իր երբեմնի խանդավառության օրերը, երբ տարին անգամ մը Բնյոզգի դաշտը կամ Ազգային հիվանդանոցի պարտեզը կհավաքվեր Ազգային Սահմանադրության տարեդարձը տոնելու: Ի՛նչ ցնծություն կա եղբի այն ատեն, ի՛նչ երազներ և հույսեր: Կկարծեն եղբի բոլորը, թե երջանկության օրերը հետզհետե կմոտենան, և ամեն տարի քայլ մը առաջ կնետն Ազգը: Ու կպոռան եղբի իրենց թոքերուն բոլոր ուժովը:

«Արի՛ հայկազուն՛, հառաջ ընթանանք.
Սահմանադրությամբ եռք բարե մ'ալ
տանք...»:

Հիմա, Օրմանյանի օրին, լուր էր Ազգը, մեկ կողմ էր քաշվեր մռայլ: Սահմանադրությունը ա՛լ տոնող չկար: Եվ սակայն մարդոց մեջ դեռ տարտամ հույս մը կար, թե այս տարիները կփոխվին օր մը, թե Սահմանադրությունը օր մը դարձյալ կտոնվի:

Ու բոլորը կսպասեին, որ պատրիարքը զայն պահե իրենց, որպեսզի օր մը դարձյալ պոռան Բնյոզգի դաշտը. «Կեցցե միշտ Ազգն ու Սահմանադրությունը»:

Ու չէր խորհեր ոչ ոք, թե ինչպես զայն պիտի պահեր այս դժբախտ մարդը, զոր պատրիարք գրին Ազգին գլուխը «դառն ժամանակներու մեջ», ինչպես կարձանագրեն հին մադաղթները:

Ճիշտ հարյուր տարի լրացավ այն օրին ի վեր, երբ կիրարկության դրվեցավ Թուրքիո հայոց Ազգային Սահմանադրությունը: Արդարև 1860-ին էր, որ խմբագրված էր ան և յորս տարի հետո, 1863-ին, կրած որոշ բարեփոխումներ իր վերջնական ձևը ստանալու համար: Հարյուր տարին ի վեր անով կկառավարվի Թուրքիո հայությունը, թեև երբեմն առկախված վիճակի մեջ՝ ինչպես էր Օրմանյանի օրով, կամ թլփատված՝ ինչպես է ներկայիս: Երբ ան կիրարկության կդրվեր, մեծ-մեծ բարիքներ, գրեթե իր փրկությունը

կսպասեր անկե արևմտահայ ժողովուրդը, որովհետև մարմին առած տասնյակ տարիներու պայքարներն հետո հանուն ժողովրդական խավերուն իրավունքներուն ազգային գործերու մեջ, ան կուգար իբր թե վերջ տալ շարիքներուն և ապահովել արևմտահայ հին շարիքներուն և ժողովուրդի վերելքը: Այն օրերու մտայնությունն էր, որ երգել էր տվեր Հարություն Սվաճյանին. «Կեցցե միշտ Ազգն ու Սահմանադրությունը»:

Առհասարակ այն համոզման հասան մեր մոտավոր անցյալը պրպտողները, թե քառակուսի անիվ մը միայն եղավ Ազգային Սահմանադրությունը, և Ազգային երեսփոխանական ժողովը, որ անոր հովանիին տակ գործեց, ուրիշ բան չէր, բայց եթե կրկես մը ամուլ վիճերու, կրքոտ վիճաբանության և հաճախ ալ գայթակղալի տեսարաններու: Բան մը կմոռնան սակայն անոնք՝ թե նույնիսկ այդ քառակուսի անիվը առիթ տվավ, որ գիտակցության դան ժողովրդական խավերը, և սանձվին հին օրերու կամականությունները, իսկ այդ անփառունակ կրկեսը երբեմն բնմ մը եղավ, ուր արձագանք գտան հայ ժողովուրդի ցավերը և հուշակիցան անոր բաղձանքները:

Որե՛ք բարիք կոչված էր բերիլու այդ Սահմանադրությունը, եթե կիրարկվեր Օրմանյանի պատրիարքության տասներկու տարիներուն, այսինքն Համիդի ամենին ավելի կատղած շրջանին, ավելի քան խնդրական է: Շատ միամիտ պետք է ըլլալ կարծելու համար, որ հայ ժողովուրդի ցավերը արձագանք պիտի գտնեին Ազգային երեսփոխական ժողովին մեջ, եթե գումարվեր, կամ անոր ազգային բաղձանքները պիտի կարենային լսվիլ հոն գտնե ամենադուրեղն շափով մը: Ան շատ-շատ պիտի դառնար լորձնաշուրթն փառաբանությանց ամբիոն մը, ուր գիշեր-ցերեկ ճառեր պիտի խոսվեին վահափա՛ն Սուլթանին արեւատության համար: Ասկե դատ, ան պիտի ստիպվեր վերաքննության ենթարկել Ազգային Սահմանադրությունը Համիդի հրահանգներուն համաձայն, և ծաղրանկար մը միայն թողուլ այն նվիրական ավանդեն, զոր իրենց հաջորդներուն ժառանգություն էին ձգեր Սերվիշեն, Ռուսիայան և Պալլան:

Օրմանյան համակերպելով, որ Ազգային Սահմանադրությունը մեռյալ տառ մնա իր օրով և Ազգային երեսփոխանական ժողովը կանոնավոր նիստեր չգումարե, գուցե սահմանադրական պատրիարք մը չեղավ և չկրցավ հերոսանալ Իզմիրլյանի պես: Բայց բոլորովին ալ անիրավ չէ, երբ ան կպնդե, թե Ազգային ժողովը նիստի չկանչելը ռազմավա-

րություն մըն էր Ազգային Սահմանադրությունը վերաբնեւոյ վտանգին ազատելու և անվթար հասցնելու համար ավելի լավ օրհրու:

Մեծ ճարտարություն էր զազանի մը երախեն փրկել հայ ժողովուրդի հույսերուն ու ցնորքներուն այդ հնթ խորհրդանշանը...:

3. ԱՐՅՈՒՆՈՏ ՍՈՒԼՔԱՆԸ

Օրմանյան զործ պիտի ունենար արդարեւ զազանի մը հետ, որմէ կստկար ամբողջ երկիրը, և որուն հազար զուշությամբ կմտնէնար Եւրոպան:

Մանր էր բնոր, զոր հայ ժողովուրդը կդնէր հոգեկորականի մը ուսերուն, զայն զետեղած աստեղ Պոլսո Պատրիարքական Աթոռին վրա:

Օրմանյանի պատրիարքութեան շրջանը մտնելու առթիւ, առաջին մտածումը կըլլար մարդու, թէ նորընտիր պատրիարքը ի՞նչպէս պիտի կրնար զուլս ելլել վեհապետի մը հետ, որ «Աստուծո ստվերն էր երկրի վրա», սուվեր, որմէ կողոպտին սակայն իր հովանիին հանձնված միլիոնավոր մարդիկ:

Բայց նախ շահեկան էր Օրմանյանի կարծիքը լսել մարդու մը մասին, որ արդեն «Կարմիր Սուլթան»-ի տիրոջուն ունէր աշխարհի առջև և որուն հետ պիտի փորձէր լեզու գտնել ինք այդպիսի դժնդակ օրերու:

Եթէ կուզենք Օրմանյանի կարծիքը լսել Համիդի մասին, անոր համար է նախ, որ Պոլսո նախկին պատրիարքը կրցած է Համիդը ճաննալ: Ծիշտ է, որ Համիդ կայսեր ու կողոծիք անթափանց քողի մը ետին, ու զժվար է անոր 33 տարւան թագավորութեանը ճշգրիտ բացատրել, որովհետեւ այդ քողը սրբեք չպարզվեցաւ: Բայց Օրմանյան պիտի էր Համիդը բավական ճանչցած ըլլար «տասներկու տարի մոտեն շփումներով, և ոչ լոկ վարչական, այլ հոգեբանական երկվույթնեղ ուսումնասիրելով», ինչպէս ինքը կրսէ: Տասներկու տարին բավական է տնոր մը ճաննալու համար, որքան ալ այդ տերո իր պատգամները կրկնէ հաճախ մորենի մացառներուն հտեւն, զեմքը ծածկած փուշուն կռնակը:

Շահեկան էր Օրմանյանի կարծիքը լսել Համիդի վրա նաեւ անոր համար, որ առեղծված մը մնացած է Համիդի զեմքը: Համիդ կենսագիրներ շատ ունեցած է. բայց անոնք ավելի վեպ է որ շարադրած են Յըլզըզի մեհակալին շուրջ, քանալով կարելի եղածին չափ խորհրդավոր ընծայել անոր անձնավորութեանը: Համիդի իսկական զեմքը բացատրող մը չէ եղած. ան մեզի պարզված է մանրամասնոր մեջեն, իրրե թէ առասպելական անձ մը ըլլար, որուն հետ շփում ունեցած չըլլար որեւէ մեկը: Նույնիսկ թուրք պատմութեանը Յըլզըզի ներքին կյանքին լրիւ ծանոթ չէ, ու Համիդ և իր անմիջական

արբանյակները շատ բան առին մեկտեղ տարին Յըլզըզ քոշկի գաղտնիքներէն: Ամեն մեկը տարբեր դատեց Համիդը, հին թուրք տարբեր, նոր թուրք տարբեր, բայց ամենքն ալ կիսկատար կամ հարեանցի:

Միայն Համիդին պարապան չէ այս: Բռնապետներն շատերն են սխալ դատված: Եղած են բռնակալներ, որոնց անունը սարսափով տված է ժողովուրդը, բայց որոնք իրենց ներքին կյանքին մեջ մեղմ, հեղ մարդիկ են եղած հաճախ. եղած են անոնց մեջ և երկշտները, որոնք խաղալիք են եղած ուրիշներու ձեռքին մեջ և որոնց շուրջիններն են չղած, որ սարսափելի դարձուցած են անոնց անունը: Համիդն ալ զարհուրելի ընծայողը իր շրջապատն էր հաճախ. ոչ միայն Թահսին փաշայի կամ Արաբ Իզզեթի նման մարդիկ, որոնք անոր անունով կպատգամէին, այլ նաեւ շուրջի փոքր մարդիկ, որոնք պալատին ներսը կծկտած, կկերակրվէին Համիդի կասկածամտութենէն, միշտ երկյուզով սնուցանելով անոր հիվանդ ուղեղը և անոր վախը պատսպարելով վարագուշներու, փեղկերու հտին:

Օրմանյան ինքն ալ, Համիդը դատած ատեն, միմիայն բացասական գիծեր չէ որ կտեսնէ: Անոր աչքին Համիդը բոլորովին ալ այն զարհուրելի անձնավորութեանը չէ, որ արշաւ ծարավ ունի միշտ և որ կուզէ իր զարշապարին տակ ճգմել աշխարհը: Օրմանյան մեզի կպատմէ քիչ մը տարբեր մարդ մը, որ ճիշտ-ու ճիշտ մեր ենթադրած ճիվաղը չէ, և որուն հետ իբրեւ թէ կարելի էր լեզու գտնել: Անշուշտ որ Օրմանյանի դատումներուն մեջ կա նաեւ իր քաղաքականութեանը արդարացնելու մտահոգութեանը, բայց և կա համոզումը եւ, որ իրականութենէն կրնա շատ ալ հեռու չըլլալ:

Օրմանյան կրսէ, օրինակ, Համիդի տիպարը գծելու առթիւ. «Համիդի վարչական կարողութեան անվիճելի էր ուշիմ հետապնդութեան, խորաթափանց տեսութեան, անմոռաց հիշողութեան, անխոնջ աշխատութեան, դիպվածոց ուսումնասիրութեան, պարագայից հետազոտութեան յուր առավելութեաններէն էին, որով տիրապէս տիրապետող իշխանութեան կվարեր: Ես սովոր էի կրկնել, թէ կայսերական դահլին երեք ոտները ամուր և հաստատուն էին. վեհապետին անհատական կարողութեանը, արտաքին քաղաքականութեան

մեջ ճարտարութիւնը, նյութական միջոցներու վարպետ կիրառութիւնը, իսկ ուր որ Համիդ կէներանար, յուր հպատակներուն հանմիդ կէներանար, յուր Արդու Ազիզի եղբորական դեպ բռնած ոճն էր, Արդու Ազիզի եղբորական վախճանեն և Մուրադ Ե-ի դժբախտ պարավախճանեն և Մուրադ Ե-ի դժբախտ պարավախճանեն ետքը զահակալելը, կամ, ինչպէս նախարարներն մին կըսէր, երկու դիակներու վրա կոխելով զահ բարձրանալը զինքն տարապալման կասկածոտ, յուր կյանքին համար երկշուտ, անձնականին համար վարահամար երկշուտ, անձնականին համար վարահամար դարձուցած էր, և ծայրահեղութեան հասցուցած էր յուր ըստինքյան խիստ բնավորութիւնը: Զսպել և միայն զսպել եղած էր յուր ներքին կառավարութեան ոճը. շահիլ և սիրվիլ բոլորովին օտար էր իր միտքին, և այս էր կայսերական գահուն կողացող շորորող ոտքը: Եթէ Համիդ փոխանակ ժողորող ոտքը զսպելու և ահաբեկելու, զայն շահիլու ոճն ընդգրկած ըլլար, և ինչ որ օտարներու կշլալիքը գրավելու համար, իրեններուն հանդեպ ալ գործածած ըլլար սիրվելու համար, յուր բազմաբեղուն միտքին արդունավորութեամբ սիրելի և պաշտելի վեհապետ մը կրնար եղած ըլլալ⁸¹:

Օրմանյան դարձյալ այդ մասին կգրէ այլուր. «Արդու Համիդ երկրորդ կայսրը ուներ ուշիմութեան և հնարագիտութեան, քաղաքագիտութեան և աշխատասիրութեան ձիրքերը. սակայն հպատակներուն օգտին չգործածվեցան, շահեցողական ուղղութեան տեղ զսպողականը գործածեց շարունակ, որուն հաջորդութիւնը մշտատե ւէր կրնար ըլլալ դժբախտարար»⁸²:

Եվ այս մարդուն հետ դեմ դիմաց կհաներ զինքը ճակատագիրը:

Մարդ դժվարութեանց կբախի, եթէ ուզի վերլուծել Համիդի տրամադրութիւնները հայ տարրին հանդեպ: Համիդ նկատված է մեկը այն սովորներէն, որոնք պատմական մարդոց շարքը մտան արյունաթաթախ ձեռքերով, և ամենին ահալորը բռնակալներուն մեջ, որոնք երբեք հայ արյամբ ողողներ էին հայ հողը:

Բայց ուրկե՞ կբխիր իր ներսը ալքան ծարալ հայ արյան: Համիդով զբաղող հեղինակները մեյ-մեկ մեկնութիւն տված են այս փաստին. նախ զայն բացատրած են բնագրական այն վայրագութեամբ, զոր Համիդ ցույց կուտար առհասարակ երկրին բոլոր տարրերուն հանդեպ, հետո այն կասկածամտութեամբ, որ հոգեկան ախտն է բոլոր բռնակալներուն և որ զանոնք կմղէ մեջտեղէն չբացնելու ամեն սպառնալիք իրենց ապահո-

վութեան դեմ, առանց խտրի դնելու միջոցներուն մեջ: Եթէ բացառիկ էին իր սարքած հալածանքները հայ տարրին հանդեպ, պատահաբանները հայ տարրին հանդեպ, պատահաբան էր միայն, — կըսեն իր շրջանը մարդ այն էր միայն, — որ ամենին ավելի հայերն էին անպաշտպան իր քունը խանգարողներուն մեջ:

Եվ սակայն, առեղծված, նույն այդ Համիդն էր, որ կհանդուրժեր հայ տարրին ներկայութեան պետական պաշտոններու վրա: Կայսրութեան նույնիսկ Համիդի օրով դեռ զգալի Արդարեւ, նույնիսկ Համիդի օրով դեռ զգալի էր հայոց թիվն ու մանավանդ դերը գրեթէ բոլոր կարևոր նախարարութեանց մեջ, զանց ընելով անշուշտ Շեյխուլիսլամութիւնն ու էվլաֆը, որոնք զուտ իսլամական հաստատութիւններ էին և պատեհաբանական ու ծոպային նախարարութիւնները, ուր հայեր գործ չէին կարող ունենալ, որովհետեւ մյուս քրիստոնյաներուն պէս անոնք ալ զերծ էին զինվորութենէ, թեև իրենցմէ և բանակին մեջ կար բոլորակերպ կարևոր թիվ մը և ուսուցիչներ զինվորական վարժարաններու մեջ:

Եվ ինչ որ շատ ավելի տարօրինակ է՝ Համիդ հայերու միայն կվստահեր իր անձնական զանձը: Իր տիրապետութեան օրով կայսերական անձնական զանձի երեք հաջորդական նախարարները հայեր էին բոլորն ալ՝ Հակոբ փաշա Գազազյան, Միքայել փաշա Փորթուգալ և Հովհաննես փաշա Սադրը: Ասոնցմէ առաջինը եթէ իր հոգեկան կապերը խզած էր զինք ծնող ժողովուրդին հետ, վերջին երկուքը, թեև կաթոլիկ, բայց հոգիով ճշմարիտ հայեր էին և այդպէս ալ մնացին. ու Համիդ չէր կրնար չգիտնալ այդ պարագան, և այսուհանդերձ անոնց վրային երբեք չպակսեցաւ իր վստահութիւնը:

Մեր կարգ մը անտիպ աշխատութիւններուն մեջ⁸³ ավելի լրիվ խոսած ենք արյամբ լեցուն այն վիհին մասին, զոր դեպքերը բացին հայ և թուրք ժողովուրդներու միջեւ: Բայց չենք կրնար հարևանցի չհիշել այստեղ, որ հայաջինջ սարսափները կրոնական մոլեռանդութեան կամ ցեղային ատելութեան մը պարզ արգասիքը չէին, այլ անոնք շատ հաճախ հետեանքն էին «պետական իմաստութեան» (հիբմեթի հյուսթումեթ) մը, ինչպէս թուրքերը կկոչեն ամեն բացառիկ քայլ, զոր պետութիւնը ստիպված է ձեռք առնել իր ապահովութեան համար: Հայ տարրը բնաջնջելով, թուրքերը կհուսալին վտանգավոր մըրցորդ մը չբացնել ասպարեզին, և միևնույն ատեն անհետացնել սրտնեղիլ պատրվակ մը օտար միջամտութեանց թուրքին ներքին գործերուն մեջ, ինչպէս որ ավելի հետո հայ ժո-

81 «Խոհ» և «խոսք», էջ 184—185:

82 «Ազգապատմութեան», Գ, էջ 5425:

83 ա. «Հայերը և թուրքերը պատմութեան առթիվ», Բ. «Պոլիս և իր դերը», Գ. «Թուրքիի ճամբան»:

դովորդին բնաջնջումը անհրաժեշտ պիտի դառնար թուրքերուն համար՝ անախորժ խոշորոտ մը բառնալու համար դեպի Թուրան տանող ճամբուն վրային։ Այլապես հայակաճան խլրտումները պատրվակներ էին միայն հայոց դեմ սարքված հալածանքներն ու ջարդերը արդարացնելու համար։

Օրմանյան ինքն ալ համաձայն է այդ կետին. «Տիրապետող շրջանակներու մեջ հաստատված էր այն գաղափարը, թե պետք էր նկատողութեան ասպարեզեն վերցնել հայը, թե պետք էր զայն չհալանել երբ ոչ նյութապես գոնե բարձրապես. որովհետեւ եւրոպական կողման քրիստոնեաներուն մասին եղած ձեռնարկները անոնց ինքնութիւնը շեշտած էին և աճող համար քաղաքական գոյութիւններ կազմած էին, ասիականողման քրիստոնեայ հայուն համար ալ արձակված էր նվազագույն պատշաճութիւնը, որեւէ միտանքներու չափ հառաչելու Այս տեսութեամբ օգտեցան 1894—1896-ի արշաւանդի գործերը, որոնց ավելցան թալանն ու ավերքը»⁸⁴։

Օրմանյան ևս այն կարծիքն ունի որեւէ, թե ջարդերը կանխամտածված և նախապատրաստված էին։ Անոնք ծրարված էին կանխապես ու կապասին. պատրվակներու։ Չրսներ, թե պատրվակներ չուրիք հայերու. բայց ջարդերը պիտի ըլլային առանց անոնց ալ։ Այդպէս էր Համիդի օրով, այդպէս պիտի ըլլար երիտասարդ-թուրքերու շրջանին ևս։

Համիդ միշտ կազմ ու պատրաստ էր ջարդեր հրամայելու։ Բաւական է, որ կասկածներու նշագրու գարու Օրմանյան ակնաւորութեան վրայ է ինքը. «Պետք չէ նաև միտքի հեռացնել, թե Արդու Համիդ կոտակցականներու կողմէն իր կյանքին դեմ իսկ վտանգի երկու ունեւ, և իր անձն ալ նկատի կառնէր իր գործածած և գործադրել տված բռնական միջոցներուն մեջ։ Կոտարված կոտորածները խոժանուժ ամբողջին կատաղութեան կամ վրեժխնդրութեան հետեանք չէին երբեք, այլ պարզապէս բարձրին արձակված հրամաններու գործադրութիւնն էին, և նուրիսկ մայրաքաղաքի մեջ կատարված 1896 օգոստոս 14/26-ի կոտորածին գործադիրները՝ նույն օրեր Կոստանդնուպոլիս բերված Համիդի գունդին քուրդերն էին, որոնց նույն օր համազգեստով շնորհալը, և գործածված բերեւրուն հարեւման ըլլալը, և գունդին քիչ օր առաջ հասած և քիչ օր ետքը մեկնած ըլլալը այս բանին հայտնի ապացուցներն էին»⁸⁵։

Համիդ իր մտքին մեջ սեւեռուն այն կասկածն ունէր, թե պիտի ապստամբին հայերը,

և աղկէ էին մեծ մասամբ իր ձեռք առած դաժան միջոցները։

«Համիդ խորապէս համոզված էր,— կրսն Օրմանյան,— թե հայեր Օսմանյան իշխանութեանն ապստամբի կաշխատին, և թե անոնք կրնան յուր կյանքին դավաճանել»։

Ինչ կվերաբերի ապստամբութեան գաղափարին, Օրմանյան զայն կնկատու սակայն պարզ «եղջերվաքաղ մը», «զի վարժապետութեան օրին սկսելով բարձրացած աղաղակը և բռնաձեւած նպատակը բարեկարգութիւնն էր, որպէսզի հայաբնակ գավառներն ալ վայելին կյանքի և ինչքի և պատիվի ապահովութիւնը։ Երբեք օտար տիրապետութեան անցնելու փափագ չհայտնվեցաւ, և ինքնուրույն կառավարութեան խոսքն իսկ չեղաւ։ Եթէ հայերը լուկ հայաբնակ նահանգներու խոսքը կրնէին, և ոչ բովանդակ օսմանյան նահանգներու, բնական էր, որ հայ տարրը ուրիշ տարրերուն ալ հոգը շատանէին, միանգամայն հայտնի էր, որ հայաբնակ անտնով կոչված Հայաստանի նահանգներուն հետ բաղդատմամբ, ուրիշ նահանգներու վիճակը տանելի կրնար ըսվիլ։ Եթէ հայերու մեջ զինվելու շարժում մըն ալ առաջ եկած էր, ամեն պարագայի հայտնի կցուցներն, թե նպատակը ավազակային տարրերու դեմ անձնապաշտպանութեանն անդին չէր անցնէր, և քանի մը հարկուր հրացանով ապստամբութիւն փորձել հնար չէր, նույնիսկ եթէ հազարի ալ հասնէր»⁸⁶։

Գալով Համիդի կյանքին դավաճան գաղափարին, բայտ Օրմանյանի այդ բանը ևս «երբեք հայուն միտքին անցած չէր, և փորձն ալ եղած չէր, որ կասկած ստեղծէր։ Բարձր Դուռն մեջ պայթած 1897 օգոստոս 6/18-ի ոտմը կայսեր անձին հետ կապակցութիւն չունէր իսկ Յըլդըզի բացավայրին մեջ [1905-ին] պայթած ոտմը, ոչ միայն ժամանակով շատ հետնորդ էր, որ նախորդ գործողութեանց պատճառ չէր կրնար ըլլալ, այլ և իմ հետազոտութիւններս ու տեղական քննութիւններս զիս հաստատուն համոզման հասցուցին, թե ան ո՛չ միայն հայոց նախաձեռնութեամբ Համիդի կյանքին դեմ պատրաստված մահափորձ մը չէր, այլ պարզապէս Նեջիբ Մել-համիի ձեռքով կազմակերպված թատերախաղ մըն էր, որ բնիճիացի Ժորիսի միջնորդութեամբ կրցած էր հրապուրել եւրոպական անուններով ծայրալ թանի մը արկածահուկ հայեր, այդ անգույն խաղը խաղալու, որ Համիդի անձին շուրջը համակրական ցույցեր պիտի պատճառէր»։

Այս զգայացունց ենթադրութիւնը թուղթին հանձնելու հետո, անգամ մըն ալ կկրկնէ, թե Համիդի անձին դեմ որեւէ ատեն դավելու

⁸⁴ «Ազգապատում», Գ, էջ 5077 (ստորագծումները բնագրին են)։

⁸⁵ «Խոհր», էջ 176։

⁸⁶ Անդ, էջ 185։

փորձ չեն ըրած հայերը, և այդ կասկածն
«հառաջ եկած ենթադրութիւնները ստվերին
դիմ մաքառելու կերպարանն ունենին»:

Վայրագ բնազդներով թրծված, մղձա-
վանջներու և սնապաշտութիւնց հաճախան-
քին տակ տառապող, նենգ ու անողոր ու
միշտ կասկածներով ու երկյուղով հրահրվող
ճիվաղի մը հետ է, որ գործ պիտի ունենար
Օրմանյան:

4. «ԳԱՋԱՆԱԶՈՒՄՊ» եւ «ԼԱՐԱՍԱՂԱՅ»

Եվ սակայն պետք էր Համիդին դիմը հլլել
պաշտոնի դեռ չձեռնարկած:

Հաճախ առաջին պահն է, որ կվճռն ամին
րան, և Օրմանյան այդ լավ գիտեր:

Ինչո՞ւ էր հապա այդքան պաշար հավա-
քեր, այդքան սերտեր էր աշխարհի սեն ու
ճերմակը, այդքան թրծվեր Վատիկանի դիմ
վարած իր կոփվներուն մեջ, եթե պիտի դո-
ղար Համիդի դիմը ելած ատեն:

Օրմանյան կերեկի թի չդողաց: Այդ կերեւա
տասներկու տարիներեն, որ հետո եկան:

Համիդի շրջանին հինգ պատրիարքներ
նստած են Պոստ Պատրիարքական Աթոռին
վրա, ու հինգին ալ կեցվածքը տարբեր է
եղած դեպի Համիդը:

Ներսէս Վարժապետյանի օրով Համիդի
մեջ գազանը դեռ չէր հասունցած: Ավելի
հետո հաղիվ թե ներքի հայոց պատրիար-
քին հանդգնութիւնը՝ դիմելու Սան-Ստե-
ֆանո և Բեռլին: Բայց Ներսէս ինքն ևս
ճարտար եղավ շրջադարձ ընելու, ու Համի-
դին մոռցնել տալու իր հանդուգն քայլերը:
Պետք էր նակայն շատ ձկած ըլլար, որ-
պեսզի Համիդ քանիցս մերժեր իր հրաժա-
րականը:

Հարութիւն Վեհապետյանի մոտ չորս
տարւան պատրիարքութեան շրջանը շատ
առիթներ չունեցավ Համիդի կատաղու-
թիւնը ճաշակելու Պոլիսը դեռ խռոված
չէր, ու գավառներու մեջ տեղ-տեղ պայ-
թած պողոթկումները մեծ ծավալ չէին ստա-
ցած դեռ և ի վիճակի չէին Համիդը սար-
սափեցնելու Ասկե զատ, Հարութիւն պատ-
րիարք, էպպես պահպանողական տիպար,
փորձ երբեք չըրավ օսմանյան հավատար-
մութեան շրջանակին դուրս ելլելու: Ան աշ-
խատեցավ խաղաղ միջոցներով կորդի
միտքը դրածը:

Խորեն Աշրգյան երբ Աթոռ եկավ, Համիդ
արդեն մտած էր նոպաներու շրջանը: Եվ
այդ շրջանը իր պատշաճ պատրիարքը
գտավ հանձին Աշրգյանի: Երբեմն ստրուկ

ճիշտ ամբողջ քսան տարի ոճիրներով
մնած և խղճմտանքը վաղուց խեղդված իր
ներքը, որեւէ ատենն ավելի բարկ էր Համիդի
մեջ արյան ծարավը, որովհետեւ միշտ բո-
րեքած կմնային իր կասկածները:

Երբ Օրմանյան ձեռք կառնէր Ազգին դեկը,
գազանը դեռ խաղաղած չէր: Մատներեն դեռ
արյուն կվազեր, ու բերնեն՝ կատաղութեան
շողիքը...

Ի՞նչ քաջութիւն պետք էր անոր դիմը հլլե-
լու համար:

ձևացավ, երբեմն իրավ եղավ այդպիսին:
Ցուցներու առթիւ իր դիրքը պատասպարելու
համար, ուրիշ միջոց ի վիճակի չէր գտնե-
լու իր խառնվածքը: Մերթ ալ «ավելի թա-
գաւորական եղավ քան թագավորը», լին-
գավորական եղավ քան թագավորը, Այդպես
պես նկատել կուտա Օրմանյան: Այդպես
եղավ, օրինակ, Խորեն Նարայի պարագա-
յին, հոգեպես արդեն քայքայված այդ
մարդուն հանդեպ ավելի աններող հանդի-
սանալով քան եղեր էր ինքը Սուլթանը:

Մատթեոս Իզմիրլյանի վիճակված էր
ճաշակել լեղին: Իր օրով էին երկու դժնդակ
տարիները՝ 1895-ն ու 1896-ը, որոնք հայոց
պատրիարքեն կամ ստրկութեան և կամ
ցասման ժեստեր կպահանջէին: Միջին
ճամբա չկար հայ հեղափոխութեան և Հա-
միդի կատաղութեան բախման այդ պահուն:
Իզմիրլյան երկրորդ ճամբան նախընտրեց՝
խրոխտ մնալ գազանին առջև: Այդ դիրքը
բարիք չբերավ ոչ հայ ժողովուրդին, և ոչ
ալ իրեն: Տիտղոս մը միայն շահեցուց ա-
նոր. ժողովուրդը «Երկաթի պատրիարք
անվանեց զինքը: Փոխարեն՝ ավելի ևս
բստմնեցավ գազանը:

Մաղաքիա Օրմանյանը պատրիարք կրե-
րին ահա այդ քստմնած գազանը սանձե-
լու համար: Իրմե առաջ չորս պատրիարքներ
դեմ հանդիման եկած էին արդեն մեծ մար-
դասպանին հետ, և ինք սերտած էր բոլո-
րին ալ դիմադրութեան ձևերը: Ինքը ուրույն
մեթոդ մը ոտդեգրեց գազանը ողորելու հա-
մար: Փորձեց, որքան թույլ պիտի տային
իրեն դեպքերը, ոչ գազանը գրգռել, ոչ ալ
ծուրդ դնել առջևը:

Պիտի տեսնենք, թե որքան հաջողեցավ
գազանին դիմ ընդգրկած իր մեթոդին մեջ:

Նախ պետք է միտք բերել պահ, ըմ-
բռնելու համար ահավոր լուծը, որուն
ներքե կմտնէր Օրմանյան պատրիարքու-
թիւնը ստանձնած ատեն:

Դժնդակ բան է նալը վարելու կռլվի,
երբ արդեն ան ալիքներու խաղալիք է, ու

դուն կոչված ես պարզապես ափ մը հասցրեցի զայն: Օրմանյան պաշտոնի անցումը, երբ արդեն հայ ժողովուրդը լրիվ թողված էր բախտին և ոչ մեկ փարոս կերևար մոտը ու հեռուն, մինչ նոր խոթեր կսպառնային խորտակել նավը: Ամենավարժ նավապետներն անգամ պիտի չհամարձակեին այդքան խառակներու մեջն ճամբա մը գտնել:

Դժվար էր հովվի ժողովուրդ մը, որուն հոգին լեցուն էր վիշտով ու սուգով, սարսափով ու զայրույթով: Ի՞նչպես կրնաս սփոփել ժողովուրդ մը, որ իր աչքերով է տեսած փողոցներու մեջ փռված դիակներու դեղերը և վաղվան համար հույս տալ անոր, երբ Համիդի անունը լսած ատենն իսկ կհամակվի սարսուռով: Մարդու ուժերն վեր է մոր մը իր դավակը մոռցնել տալ, եղբայրը եղբոր, երբ մանավանդ դեռ այնքան թարմ է թափված արյունը:

Դժվար էր հաշվի չառնել հեղափոխականներն ալ, բայց միևնույն ատեն նույնքան դժվար՝ զանոնք հաշվի առնել: Անոնց հետևի՛ Համիդին երախը հանձնել կնշանակեր հայ ժողովուրդի մնացորդացը, ու զանոնք արհամարհել՝ դավաճան սեպվիլ էր մանավանդ աղատ երկիրներու մեջ շրջող հայ մարդոց աչքին: Ու շմոռնանք, որ ցնորքներու ծոցն էինք դեռ, ու հեղափոխությունը ցույցերու շրջանը կապերը:

Դժվար էր մանավանդ լեզու գտնել վեհապետի մը հետ, որ կատաղած էր բովանդակ հայ ժողովուրդին դեմ, և որ հազիվ գիշած էր իր քնտրության հավանիլ: Ո՞վ կրնար մեղմել անոր բորբոքած ուղեղը, երբ անընդհատ կզրգռեին զայն շուրջի մարդիկը, երբ մյուս կողմն զայն կջղայնացնեին եվրոպան ու հայկական արտասահմանը:

Դժնդակ էր պահել հովիվին ու հոտին համար հավասարապես:

Սպաս կխտացնե Օրմանյան դժնդակ այդ պահը. «Հայոց համար արգիլվեցան երթևեկներ, առուտուրներ, պաշտոնավարություններ, հաւաքերություններ, գործունեություններ, դյուրություններ, վերջապես այն ամեն միջոցներ, որոնք շանվելու և ոգևորվելու և կազդուրվելու կրնային ծառայել: մինչև իսկ հայոց համար հատուկ օրենքներ շինված էին, և հայերը դյուրավ դատապարտելու համար նոր դատարաններ կազմված էին, ամեն միտք շփոթած, ամեն սիրտ կտրած, ֆաշիստություն կորած, հանդարտություն վրդովված, փողոցի վրա երևալու իսկ երկյուղ, ամեն վայրկյան լուտսի կամ ֆուտի մը քակարդիկ իշնալու վայր, ամեն ֆայլի համար վարանոտ կասկած, կեցած տեղը անուղղ, կատարյալ անպաճովություն, մինչև իսկ եկեղեցի երթա-

լու անվստահություն, գիշերները նրագ վառելու կամ նրագ շաղցնելու սարսափ»⁸⁷:

Ո՞վ չապրեցավ այդ պահը, պիտի երբեք չկրնա զայն ըմբռնել:

Ի՞նչ դիրք բռնեց սակայն Օրմանյան այս դժնդակ պատկերին առջև: Հայտնի է, թե ան շփոթեցավ:

Բայց չէր բավեր շփոթիլը. պետք էր և խորխոր մնալ, ինչպես չէին կրցեր մնալ անցման շրջանի մարդիկը, որոնք իրենց ճակատները քսելով Համիդի գահուն, թողություն էին հայցել հայ ժողովուրդի մեղքերուն համար:

Օրմանյան միջին գիծը որդեգրեց. ոչ ծոնցավ գետնամած խոնարհության, ոչ ալ ամբարտաւան ձևացավ:

Որքան ալ Օրմանյանի մեջ սկսած էր կազմվիլ հակահեղափոխական մը, որ չէր բաժնի Համիդի դեմ սարքված ցույցերը, և որքան ալ կուսակից էր ան Համիդը սիրաշահելու շխրտեցնելու, չգրգռելու, ներելի չէ մտածել, թե ան հլու, համր, ստրուկ արբանյակն էր Յըլդըզի բռնակալին: Ճիշտ կամ սխալ, Օրմանյան ավանդապահն էր հին քաղաքականության մը, որ կսիրեր ողորդել թուրքը՝ խաղաղ ապրելու համար անոր լուծին տակ: Բայց այլևս վրիպանք է Օրմանյանը շփոթել մարդոց ուրիշ դասի մը հետ, որոնք իրենց շահուն համար կըծնին, բռնակալներուն ոտքը կիյնան՝ դիրք պահելու համար իրենց, իրենց հաշիվներուն մատաղ ընելով հաճախ իրենց ժողովուրդին շահերը, և այլևս չճանչնալով ոչ մեկ սրբություն, ոչ մեկ խղճահարություն:

«Ազգապատում»-ին մեջ պատմագիր Օրմանյանը կրսե պատրիարք Օրմանյանի մասին. «Ոչ Աշըգյանի պես Պատրիարքական Գահը Սուլթանին գործիք կզարձներ, և ոչ ալ ինքնամատույց անձնվիրություն մը իր խիղճն ու ազգային զգացումները կսպաններ: մյուս կողմե՛ իզմիրլյանի պես ալ պատշաճից ու շահեցողական ձևերը անարգելով և քաղաքագիտական ճկունությունը մոռնալով զայրույթ չգրգռել, և վտանգները շմոռցնել: Այդ մտայնության հետևանքն էր, որ առաջինը չափազանց կակուղ և երկրորդը պինդ նկատված ատեն, Օրմանյանը իբր երկուքն խառն ընթացքի տեր նկատվեցավ»:

Օրմանյան չուզեց իր նախորդներուն հետքերուն վրային քալել, որովհետև կմոլորեցնեին երկու ճամբաներն ալ:

⁸⁷ «Ազգապատում», Գ, էջ 5077—5078 (ստորագծումները բնագրին են):

յան կստիպվեին Պատրիարքարան դալ տասը օր հրաժարած մնալն հետո⁸⁰։

Հինգ ամիս հետո, 1900 մարտ 8-ին, Օրմանյան կհարկադրվեին սակայն իր հրաժարականը կրկնել, որովհետև տրված խոստումները խոստում ալ մնացին էին։ Ավելի քան երկու ամիս տևած են այս անգամ հրաժարականը ետ առնել տալու փորձերը, և արքունիքին կողմն իսկ տրված հավաստիքներու վրա է, որ Օրմանյան հավանած է ետ առնել հրաժարականը, «որ եթե ամբողջությամբ պահանջումն չիրականացուց, զգալի փոփոխություններ հառաջ բերավ նպատակոք ուղղությամբ»⁸⁰։

Երրորդ հրաժարականը բխած է Կիլիկիո Կաթողիկոսության խնդրեն, 1902 հուլիսի 20-ին, երբ «չենք գիտեր ինչ գիտամբ և որուն գրգռությամբ կառավարության կողմեն Կիլիկիո Աթոռը Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքութենեն անջատելու և նոր ու ինքնուրույն հասարակության վերածելու գաղափարը ծագած էր»։ Օրմանյանի հրաժարման այս փորձը իր օգուտը տվավ, և Սուլթանը պատրիարքը «պալատ հրավիրել տալով՝ պաշտոնապես հաղորդել տվավ, թե Աթոռներու հարաբերությունները ըստ առաջնույն շարունակել հրամայած է»⁸¹։ Այս հրաժարականը ամիս մը միայն տևած էր։

Հրաժարական տալու շրջանը և վերջին փորձը Օրմանյան կատարեց չորս տարի հետո միայն, 1906 հունիս 16-ին, «պարզապես կուսակցականներու սպառնալիքներեն ահաբեկած և խույս տված ըլլալու գաղափարը զգարթուցանելու համար»⁸²։ Սուլթանին մոտ։ Օրմանյան այս փորձը ըրավ ստիպելու համար կառավարությունը, որպեսզի արտոնեն զինքը Ազգային ժողովի անդամները նիստի հրավիրել, ընտրելու համար Ազգային կեդրոնական նոր վարչություն մը, հինը բոլորովին կազմալուծված ըլլալով։ Այս հրաժարականը ետ ամիս մը միայն տևեց, որովհետև կառավարությունը հաճեցավ խնդրված հրամանը շնորհել...

Եթե լուրջի չլինածեց իր հրաժարականները և փոքրիկ գոհացումն մը հետո ետ առավ զանոնք, կրսն, թե անոր համար էր, որ հաջորդություն տալնապ շտեղծի և անգլուխ շթողու Ազգը։ Եվ հետո, անոնց հաճախակի կրկնումը զանոնք պիտի զրկեր ուժի և ազդեցութենի։ «Հրաժարելու փաստը չոր տեսությունամբ անմիջական պարագայի մը հանդեպ իբր գեղթափ կրնար գործածվիլ, և ոչ

թե հիմնապես կացութունը փոփոխելու կրնար ծառայել, որ միայն իշխանավորին միտքին վրա ներգործելով կրնար ստացվիլ։ ...Իսկ բոլորովին գործի ձեռննափ ըլլալու միտքը երբեք չունեցավ, զի պաշտոնեն խուսափիլը իբրև դասալրություն, և պաշտոնին հավատարիմ մնալը իբրև առաքելական պատգամ կճանչնար, առանց պաշտոնի սիրահար մը ըլլալու, զոր միշտ իբր ապաշնորհ զբաղանք կնկատեն, բեռ կրելու, և ոչ բերկրելու պատճառ»⁸³։

Բոլոր այս հրաժարականները ուրիշ բան չէին հետևարար, այլ եթե բողոքի ցույցներ հնարքները լարախաղացի մը, որ ստիպված է հաճախ աճպարարության դիմել։

Երբեմն սակայն երկու լարախաղացներ ստիպված էին խաղալ միեկույն լարին վրա։ Ու հազվագեպ չէ եղած այդ։ Այդ պատահած է ամեն անգամ, երբ Համիդ փորձած է անկարելին պահանջել հայոց պատրիարքեն։ Օրմանյան ճարտար է եղած խուսափումներու մեջ, երբ պետք եղած է շրջանցել վտանգը։

«Համիդ,— կ'պատմեն Օրմանյան,— դիս ալ կուսակցականաց մտերիմ և մասնակից եղած գիտնալով, կկարծեր, որ իմ խոսքս անոնց մոտ ազդեցություն կունենա և իմ խորհուրդներու կանսան։ Այդ միտքով էր, որ ստեպ ինձի կկրկնվեր, որ եթե ուզեի կըրնայի կուսակցականությունը ջնջել, որուն ես կ'պատասխանեի, թե երկու միջոց միայն ունիմ տրամադրելի, խրատ և աղոթք. խրատը լսող չկա, աղոթքը ուղող չկա, և եթե կուզեն կրնան զիս զորացնել իմ առաջարկներս գործադրելով, և այս ալ կայսեր և կառավարության ձեռքն էր»⁸⁴։

Օրմանյան կօգտագործեր ամեն առիթ բան մը կորզելու համար Համիդեն։ Նույն-իսկ սպառնալիքները, զորս կատանար ներսեն ու դուրսեն՝ առիթներ էին ավելի ևս հաճելի դառնալու համար Համիդին և խելու համար ինչ որ զլացված էր երեկ։ Ամեն հարված, որ իրեն դեմ կուղղվեր, Համիդին ներկայացվեին իբրև հետևանք դժգոհության մը, և կխնդրվեին այդ դժգոհությունը բառնալ։ Կզգացներ, թե ժողովրդականությունը, զոր հետդհետև կշահի, արդյունքն է բոլոր այն մեթոդներուն, որոնց կարծանանան պալատ ըրած իր դիմումները։

Օրմանյան բազմաթիվ պայքեր կհիշե, երբ հաջողած է ըմբերանել պալատը, մանավանդ երբ դեմ-հանդիման գտնված է ծիծաղելի վերագրումներու Աղոնցման ոմանք ծիծաղով մը փակած է, ոմանք ալ փաստերով հերքած։

⁸⁰ «Ազգապատում», Գ, էջ 5117—5118։

⁸⁰ «Խոհր և խոսք», էջ 196։

⁸¹ Անդ, էջ 199։

⁸² Անդ, էջ 201։

⁸³ «Ազգապատում», Գ, էջ 5118—5119։

⁸⁴ «Խոհր և խոսք», էջ 29։

Օրմանյանի սեփեկթյալ ձևերը պալատին առջև, անշուշտ որ հաճելի չեն հղած բոլորին, մասնավոր դուրսը ապրողներուն: Ինչ ալ անվանես դուն այդ ձևերը, բծիք թե շողորդողություն, շափազանցված եռանդ զողորդողություն, բան մը կարելի է թե դիվանագիտություն, բան մը կարելի է թե հավաստել սակայն, թե անոնք սրտե չէին բխեր, և կշռայլվեին պարզապես անցնելու համար վայրկյանը:

«Ու հիմա աղոթք մը վեհափառ Սուլթանին արեւաշատությունը համար»:

Այսպես կվերջանալին գրեթե իր բոլոր բարոյները:

Բայց ունկնդիրներն ո՛վ էր որ չէր գիտեր, թե անոր սրտին խորունկեն չէ որ կուգային այդ պայմանագրական բառերը:

Եվ եթե կուգեք, տեսակ մը հեզմանք կար այդ բառերուն մեջ. երբ մաղթանք մը բանաձևի կվերածվի արտասանվելու համար տվյալ պահուն, ան արդեն կես մը հեզմանք է:

Ու հեզմանք չկա՞ր նաև այն «ամեն»-ներուն մեջ, որով ունկնդիրները կձայնակցեին մաղթանքին:

Այս բոլորեն մինչև «լորձանշուրթն փառաբանությունը» լեռներ, ձորեր կան:

Օրմանյան շատ ձիգ թափած է պալատին առջև, որպեսզի իր վրային սրբվի ամեն հին արատ, որ դեռ վրան կմնար Կարնո տարիներեն, երբ ինքն ալ կասկածված էր իբր շարժման մեղսակից: Այդ կասկածը շատ ուշ կըրցավ փարատիլ, և անհրաժեշտ էր ուրիշ նոր կասկած չբերել վրան:

Օրմանյան ինքն ալ կղզացնե, որ պատասխանատվությունը, որուն կկոչվեր, բան մը փոխած էր իր ներսը: Բոլորովին հին Օրմանյանը չէր ա՛լ, երբ կնստեր Պատրիարքական Աթոռը: Այդ Աթոռը չեկած, հեղափոխականության բարեկամ նկատված էր ան, այնպես որ իր ընտրությունը գոհունակությամբ ընդունած էին հայ հեղափոխականները: Հայ ժողովուրդի նոր կացությունը, մարդիկը, որոնց հետ պիտի գործեր, արքունիքը, որուն հետ գործ պիտի ունենար, չէին կրնար չփոխել զինքը:

Միակ սեևոյալ զաղափար մը ուներ Օրմանյան՝ կամուրջը անցնելու: Ու կամուրջը անցնելու համար ճկիլ պետք էր, ու մասնավոր մոռնալ եղբրը, զոր թողած ես ետևդ:

«Ինձի նվիրական պարտականություն կսեպի անցյալ վտանգներուն հետևանքները դարմանել, — կգրե Օրմանյան, — նորանոր վտանգներու առիթ չտալ, շատ արյուն կորսնցնող հիվանդը խիստ փորձերու չենթարկել, ինչպես կուտակցականաց հայտնապես ըսած էի, և ժամանակին պահանջած ձևերը դորձածել, պետական բռնությունները

մեղմել, եթե ոչ ամբողջական՝ գոնե մասնակի դյուրութիւններ պատրաստել, ներքին վարչությունը կազմակերպել, նպաստներու ուժ տալ, նոր սերունդը պատրաստել, և հնարավորով գոհանալ»⁹⁵:

Նվազ շահեկան չէր գիտնալ, թե ինչպե՞ս կվերաբերեր Համիդ զեպի Օրմանյանը: Կրկնաբար սկիզբէն իսկ ըսել անվարան, թե Օրմանյան հետգհետե ավելի լայն շափով կվախելեր Համիդի վստահությունը, որովհետև ինչեք այդ վստահության անկարելի էր, որ ան դիմանար տասնեկու տարի Պատրիարքական Աթոռի վրա:

Օրմանյան առաջին անգամ Համիդի կներկայանար 1896 նոյեմբեր 23-ին, իր ուխտը կատարելի հրեք օր հետո: Սուլթանը, որ Աթոռին փաշային տեղեկացած էր Օրմանյանի առեւտրականությունը ուխտը կատարելի հետո և զո՞հ մնացած, պատվավոր ընդունեություն մը կըներ նոր պատրիարքին. «Այդ առթիւ Արդուլ Համիդ կայսր հայտարարեց, թե պատրիարքի անձին և զգացմանց մասին վստահացուցիչ տեղեկություններ ստացած էր Պետական խորհուրդը նախագահ Սալիդ փաշային, նույնիսկ Քուրդ Սալիդ մականվանյալը, որ Կարին քննիչ եկած էր Օրմանյանի առաջնորդության միջոցին, և թե ինքն իմացած էր, որ գիտնական մեկ մըն է, և համոզված է, որ գիտնական անձը առաքելի ալ կըլլա»⁹⁶:

Օրմանյան ինքն ալ գիտեր վառ պահել այդ համակրությունը. «Արդուլ Համիդ կայսր կսիրեր միշտ յուր նախաձեռնությունը գործած երեսնալ, բան թե աղերսախառն ձևի ներքև ալ ընկիւր ուրիշ ճշտված կամ առաջարկված գիտնալ, որով գլուտի և նախաձեռնության առավելությունը իրմե կապված կկարծեր: Ուստի ստեպ պատմական կամ հաղորդակցական ոճով զաղափարներ կհայտնեի, որոնք կայնեք հասնելով անկե իբր յուր սեփական միտքն ու գլուտը կդառնային, կամ թե երրորդներու միջնորդությամբ զաղափարներ կհասցնեի, որոնք ավելի օգտակար կդառնային նպատակիս հասնելու»⁹⁷:

Համիդով չէր ավարտեր արքունիքը: Շատ մը պզտիկ Համիդներ ալ կային, զորս ևս ստիպված էր հաշվի առնել պալատին հետ գործ ունեցող մը: Թահսին փաշան կար նախ, որ առաջին քարտուղարն էր Համիդին, հետո կուգային երկրորդ քարտուղար Արաբ Իզզեթ փաշան, արարողապետ Ռադր փաշան: Ասոնք պաշտոնականներն էին: Բայց այս երեք փաշաներու կողքին կային ուրիշ հզոր մար-

⁹⁵ «Եռոճ և խոսք», էջ 18—19:

⁹⁶ «Ազգապատում», Գ, էջ 5075:

⁹⁷ «Եռոճ և խոսք», էջ 260:

դիկ ալ, որոնց վստահած էր Համիդ իր ապահովությունը, իր կանանոցը, իր սնանկաշատությունները և այլն, և ասոնց բոլորն ալ իրենց արբանյակներն ունեին ներսն ու դուրսը, ու մանք իրենց տներեն ալվելի զարհուրելի: Հայ Ազգիկն ճակատագրովը զբաղողը չէր կրնար անոնցմէ ոչ մեկն անտեսել:

Բայց բոլոր ասոնցմէ առաջնակայն Թահսին փաշան էր, որ Համիդին ու հայոց կապն էր:

«Արքունայց հետ հարաբերությունը,— կըսէ Օրմանյան,— միշտ առաջին քարտուղար Թահսին փաշայի հետ կկատարեի: Կայսեր հետ երես առ երես տեսակցություններ ցանցառ էին, զի Արզուկ Համիդ շատ վերապահություններ ուներ այդ մասին, և ամենուն հետ ալ բացառիկ պարագաներու կպահեր անձնական տեսակցությունները»⁹⁸:

Իր այդ երես առ երես տեսակցություններն առաջինը իր անդրանիկ ունկնդրության առթիվ էր, 1896 նոյեմբեր 23-ին: Երկրորդ մասնավոր տեսակցություն մը տեղի ունեցած է երեք տարի հետո, 1899 դեկտեմբեր 7-ին, նույն օրվան հավաքական շնորհավորության ուշ հասնելուն առթիվ: Երրորդ առանձին ունկնդրություն մը Համիդ շնորհած է 1903 հունվար 31-ին՝ Մայր Եկեղեցիով մեջ Օրմանյանի մահափորձի ենթարկվելին հետո, չորրորդ մըն ալ 1904 սեպտեմբեր 17-ին՝ խապայան կաթողիկոսը արքունիք ներկայացնելու առին:

Իր ծննդյան և դահակալության տարեդարձներուն շնորհակալության եկող հոգեւոր պետերը՝ հավաքաբար կընդունեն Համիդ: Անոնք հավաքաբար ներկա կըլլային դաւադան առիթներով տրված կոչուքներուն, ինչպես Ռամադանի իթթարի, իշխանազուններու թլփատության և նման առիթներով:

Թահսին փաշայի հետ ևս հաշտ երթալ կըցած է Օրմանյան: «Արքունայց հետ մտերմական հարաբերություններ պահելս, և ամեն դորժի համար Յըլզըզ դիմելս հայտնի իրողություն մըն է, և հետևանք Համիդի բռնած քաղաքականության, որ նախարարությունները չեղոքացնելով ամենայն ինչ պալատան մեջ ամփոփած էր, ուր զանազան ճյուղերու հատուկ հանձնակատարներ որոշված էին իրեն անպաշտոն նախարարություններ, և հայերու վերաբերյալ դորժերը Թահսին փաշայի հանձնված էին, և ես ալ ստիպյալ էի անպատճառ անոր դիմել և անոր հետ բանակցիլ: Այս մասին պետք է հայտարարեմ, թե մեր հարաբերությունները երբեք ստրկական և դիմումները երբեք ստորնաբար չեղան, այլ տեսակ մը ճարտար և կատակաբան ու զվարճաբան ձևերով համեմայլ, և

անուղղակի թեւադրություններով զորացյալ, որոնք ալվելի արդյունավոր են տաճկական պաշտոնակալաց հետ»⁹⁹:

Օրմանյանի կապը Բարձրագույն Դուռն հետ պաշտոնական միայն եղած է, ու տարբեր ալ չէր կրնար ըլլալ: Բարձրագույն Դուռն դերը երկրորդական էր ինքնին, և պետության բոլոր կարեւոր հարցերը կվճռվեին Յըլզըզի մեջ՝ Համիդի աչքին տակ: Իսկ նախարարները պարզ խամաճիկներ էին լուկ: Այսուհանդերձ անոնց հետ ևս սիրալիք ըլլալ պետք էր, որովհետև անոնց ձեռքին ալ ի հարկին կրնար չարիք գալ: Իզուր չէ որ Արևելքը բարիին հետ չարն ալ կպաշտէ:

«Նախարարներու հետ սեղմ պաշտոնական հարաբերություն չունեցա, և ունենալ ալ ներյալ չէր, նույնիսկ իրենք ալ ժողովներ և պաշտոնատուններ դուրս իրարու հետ չէին կրնար տեսակցիլ»¹⁰⁰:

Բոլորովին ալ ձրի անապարծություն մը չէ, երբոր Օրմանյան կըսէ, թե իր օրով ջարդեր տեղի չունեցան: Իսկապես ալ զանգվածային կոտորածներ չեղան Օրմանյանի պատրիարքության տասներկու տարիներուն:

Անշուշտ որ Օրմանյանի ողորդիչ քաղաքականությունը ևս Համիդի բնազդները մեղմելու մեջ իր որոշ դերն ունեցավ: Բայց ուրիշ պատճառներ ալ կային, եթե Համիդը այդ շրջանին համեմատաբար ավելի զուսպ պահեց արյան ծարավը իր մեջ: Նախ, քանի մը տարի, ցուցական դորժունեությունը դադարեցուցած էին հայ հեղափոխականները իրենք: Սասունի ապստամբությունը 1904-ին առանց վրիժառության շանցավ սակայն, թեև արյունահեղությունը չծավալեցավ ուրիշ շրջաններ: Յըլզըզի ռումբը, 1905-ին, ջարդի տեղի չտվավ պարզապես այն պատճառով, որ մահիորձեն շարաթներ հետո միայն հայտնի դարձավ, որ հայերու դորժն էր «անիծապարտ արարքը»: Եվ վերջապես Համիդ ուրիշ պատճառներ ալ ուներ զուսպ մնալու: Մակեդոնիո խնդիրը բռնկած էր և Համիդ կվախնար ուրիշ պատրվակներ ալ տալու եվրոպային: Իսկ մյուս կողմն «Երիտասարդ-թուրք» շարժումը Համիդի վերջին տարիներուն՝ արդեն սպառնական բնույթ մը ստացած էր, պայթիլու հարմար ռուպեն փնտրելով և հետևաբար իր որդին մեջ զգաստ պահելով բորենին:

Այս բոլորով մեկտեղ Օրմանյան ինքն ալ իր կարգին զուսպ պահել գիտցավ Համիդը, ինչպես որ կըցավ շփոթիլ, երբոր լարին վրա կխաղար....:

⁹⁹ Անդ, էջ 259:

¹⁰⁰ Անդ, էջ 268:

⁹⁸ «Խոհր» և խոսք, էջ 267:

(Շարունակելի)